

Кулбаракова З.А.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫН ТОТЕМДИК БЕЛГИЛЕРИ – СИНХРОНДУК ЖАНА ДИАХРОНДУК АБАЛЫ

Кулбаракова З.А.

СИНХРОННЫЕ И ДИАХРОННЫЕ АСПЕКТЫ ТОТЕМНЫХ ЗНАКОВ ДИКИХ ЖИВОТНЫХ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Z.A. Kulbarakova

THE SYNCHRONOUS AND DIACHRONIC ASPECTS OF THE TOTEM SIGNS OF WILD ANIMALS IN THE EPIC «MANAS»

УДК: 808.1 (575.2) (04)

«Манас» эпосунан тотемизмдин элементтерин алып жүргөн жаныбарларды жана тотемдик белгилерди көрүүгө болот. Алар албетте уруучулук коомдун тарыхый мезгилин калтырып эволюциялык өзгөрүүгө учурап жаңы форманы алышкан. Изилдөө жана аларга анализ жасоо көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыз элинин руханий дөөлөтүн тамырдан баштап аңдап билүүгө жардам берет. Биз маани бербеген жана аз көрүнгөн тотемдик белгилеринин, айрыкча жаныбарлардын руханий маданиятта алган орду кең. Айрыкча жапайы жаныбарлар «Манас» эпосунда көбүрөөк көркөм функцияны аткарганы менен ар бирөөнүн мифопоэтикалык чөйрөсү терең. Архетиптик моделинен тарта бүгүнкү күндөгү социо-этнографиялык мүнөзгө чейин катмарланган пласты байкоого болот. Алардын эпосто алган орду жана андан сырт чөйрөдө канчалык даражада? Аны синхрондук жана диахрондук аспектиден карап көрөлү.

Негизги сөздөр: жапайы жаныбарлар, жолборс, кабылан, бөрү, тотемдик белгилер, синхрондук абалы, диахрондук абал, көркөм функциясы.

В эпосе «Манас» имеется целая система животных имеющих тотемные знаки и элементы. В эпосе тотемизм оставив первобытное общество прошел через эволюционный путь и формировался в новую форму. Исследование и анализ тотемных элементов способствует генетически распознать цивилизацию кочевников и материально-духовный мир кыргызов. Особенно в эпосе «Манас» дикие животные играют художественную роль, но каждый из них имеет глубокую мифопоэтическую среду. В этой среде имеется структурная форма, начиная с архетипической модели до сегодняшнего социо-этнографических отслоенных пластов. В эпосе и вне текста насколько изображен уровень структурной формы? Давайте посмотрим синхронные и диахронные аспекты тотемных знаков диких животных в эпосе «Манас».

Ключевые слова: дикие животные, тигр, пантера, волк, тотемные знаки, синхронное состояние, диахронное состояние, художественная функция.

In the epic «Manas» has a whole system of animals of available totem's signs and elements. The study and analysis of totem signs in the epic oral and written sources will help us to learn richness of the spiritual root, consciously. The world's first public recognition of Totemizm is gradually changing the shape of the ethnographic values. Obviously, this is a natural phenomenon and even more interesting is the artistic revival of the background culture of marriage. Especially in the epic "Manas" wild animals play an important role, but each of them has a deep mythological environment. In this environment, there is a structural form from the archetypal model to today's

socio-ethnographic exfoliated layers. In the epic and outside the text, how much is the level of the structural form depicted? Let's look at the synchronous and diachronic aspects of the totem signs of wild animals in the epic «Manas».

Key words: wild animals, tiger, panther, wolf, totem sings, synchronous aspect, diachronic aspect, artistic role.

Фрээрдин пикири боюнча тотемизм ишеним эмес коомдук магия болгон, жаратылышты багынтуу максатында ар түрдүү жакындоону ойлоп табышкан [Фрээр, 2001:20]. Буга кайчылаш пикирде болгон Тайлор тотемизмдин генезисин кароо менен алгачкы ишеним же болбосо дүйнө таанымдын алгачкы формасы деген. 1900-жылдары Пиклер жана Сомло тотемизми белгиден, символдон келип чыккан белгилер системасы деп аташкан [Тайлор, 2000:65]. Алар бир ооздон тотемизмдин негизги предмети идол жана архетип, семиотика болгон деп эсептешкен. Башкача айтканда алардын түшүнүгү боюнча тотем бар урууда пиктография сөзсүз болгон, социалдык топту билдирүү максатында жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн сүрөтү алынган жана ал уруу атына коюлуп алгачкы уруучулуктун психологиясы катары элестетүү жана ишенүүдөн улам тотемизм келип чыккан. Тотемдик белгинин моделин алып жүргөн чыныгы уруу башчысы болгон. Мындай кызыктуу теориялык ойлордон улам түрк элдеринин жазма жана оозеки-эпикалык булактарында тотемдик белги кандай, ал тотемизмдин калдыгыбы, же кандайдыр бир тотемизм элементин алып жүргөн жазма жана руханий байланыштагы символбу деген пикирге такалат экенсин.

Тотем, тотемизм өзү этнографиялык чындык катары синхрондук жана диахрондук абалда жашап келген. «Манас» эпосунда тарыхый катмарланган этаптардан туруп белгини сактап калган формасын көрөбүз. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында обрздардын сүрөттөлүшү кыйла жаныбарлардын белгиси менен салыштырылып аз да болсо тотемдик белгиден кабар берет.

Кабылан Манас уул келди Эми карап,

Жакып, угуп ал! Атын койгун Манас - деп, [Каралаев, 2010: 91].

Эпитеттик аталыштан мурун көз алдыбызга баатырдын жаныбарга салыштырылып анын «күчтүүлүгү», «тайманбастыгы» келе түшөт. Салыштыруу сапаты алгачкы тотемдик ишенимдин белгисин алып жүрөт жана ал көркөм сүрөттөө функциясын аткарып калган. Бул тотемдин ички белгиси [Тайлор

1989:457]. Жаныбардын сапатын, кыймыл аракетин өзүнө окшоштуруп, жада калса өзүнө жаккан жана жакын келген жаныбарга салыштырып атоо мүнөздүү. Ал эми сырткы тотем – жашоодо адам баласын коргоп жүргөн колдоочу жана коргоочу болуп саналат [Тайлор 1989:458]. Манас баатыр төрөлөөр алдында жана бала чак эпизодунда эки тарабынан дайыма кара чаар жолборс менен кабылан коргоочу болуп баяндалат.

Катындар ороп аларда

Бу белгиси дагы бар,

Кара чаар кабылан

Капталында чамынды,

Ал ымыркай баланы

Ары-бери үч аттап,

Караса көзгө илинбей

Кайда экени билинбей

Кайып болуп жоголду [Каралаев 2010: 112].

Мындай поэтикалык формула эпостун башынан аягына чейин Манастын колдоочусу катары учурайт. Кара чаар жолборс капталынан көрүнө калып, образдын ачылышына көркөм функциялык кызмат аткарган. Башка коргоочулардан кабылан, кырк чилтен (С.Орозбаковдун вариантында кырк бөрүгө айланган), бүркүт (С.Каралаевдин, С.Орозбаковдун вариантында Жакыптын түшүндө элестүү түрдө Манастын колдоочусу катары берилет), арстан учурайт. Деги эле эпостогу баатырлардын колдоочусу катары жаныбарлар көп учурайт (Алмамбеттики - бөрү, Кошойдуку - аюу, Коңурбайдыкы - ажыдаар, Сыргак, Чубактыкы - шер ж.б.). И.Молдобаевдин көз карашында Чыйырды шердин (айрым бир варианттарда жолборстун) жүрөгүнө талгак болгону алгачкы коомдун түшүнүгүнөн «партеогенезистен» (кыз кезинде бойго бүтүү) калган. Дж. Фрээрдин «Золотая ветвь» эмгегинен Жирмунскийдин мисалдарын четке каккан. Ал мисалда Ассама уруусунда эркектер жоокер болуш үчүн жолборстун жүрөгүн жеш керектиги жана Скандинавия жомокторунда Аунунда падышанын уулу Ингиальде жолборстун жүрөгүн жегенден кийин күчтүү жана эрктүү болуп калгандыгы айтылат. Мындай мотив жаныбардын сапатын алып калуу максатта этин жеш керек болгон тотемдик ишенимден калганын И.Молдобаев пикиринде билдирет. Чыйырдынын талгак болуусу «кереметтүү бойго бүтүү» («сыйкырдуу түрдө бойго бүтүү», «кудайлардан бойго бүтүү») мотиви менен «жаныбар менен анимистик байланышуу» сыяктуу архаикалык эки мотив айкалышып келип чыкканын баса белгилейт [Молдобаев, 1995:226]. Бул мотив катмарланган эки мотивдин уландысы сыяктуу. Биринчиси кереметтүү бойго бүтүү болсо, экинчиси шердин этин жеген эненин уулу баатырга айланат деген мотив. Бул жерде жолборстун сапатын алып күчтүү, эрктүү, тайманбас адам жаралат деген тотемдик белги бар. Эки мотив жуурулушкан мындай сюжет баатырдын төрөлүшүнөн алдын ала кабар берет. Мындай айкалышкан мотивди – эпикалык өрчүгөн варианты десек жаңылышпайбыз.

XVI кылымда тарыхый булактарда кыргыз жоокерлери токой арстанга салыштырылып айтылган. Кыргыздар биринчи жолу 1503-1504-жылдары кышында болгон окуялар жөнүндөгү баянда аталат: «Ушул кышта Ак-Суу шаарында моңгол ханы Ахмед дүйнөдөн кайткан анын ордуна уулу Мансур такка отурган ага бир тууганы Султан-Халил касташып, Моголстанга кетип калат жана ал жердин «жапайы арстандары» аталган кыргыздарга кошулган. Кыргыздар аны өздөрүнүн акими кылып алган» [Бартольд 1997:50]. Биринчиден жоокерди арстанга окшоштуруу болгон, экинчиден элди жаныбардын аты менен аташкан. «Манас» эпосунда мындай окшоштуруулар арбын, бирок анын генетикалык ареалы кыйла түрдүүчө. С.Орозбаковдун вариантындагы «кабылан» жаныбары образдарды ачып сүрөттөөдө окшоштуруу же салыштыруу көркөм функциялык кызмат аткарат. Бирок мифтик элементтер көбүрөөк коштоп турганын көрсөк болот. Мисалы Кошойдун Күндөй дөө менен алышканы Манастын уу-дуу эли менен чабышында берилет:

Каарданып бул аяр,

Кара чаар кабылан –

Жолборс боло калганы.

Кармап Кошой кулактан

Көтөрүп эсерге салганы.

«Жутмак элең Кошой» - деп,

Көпкөк темир кийинген

Жигит боло калганы [Орозбаков, 1995:43].

Күңгөй дөө кубулуп жолборско айланып Кошойго кол салат. «Манас» эпосундагы аярдын жолборско айланышы (адамдын жаныбарга, жаныбардын адамга айланган мотиви) мифтик элементти камтыган тотемдик сюжеттердин бири. Мифтик тотемдин белгисин алып жүрөт (мифтик тотем – укмуштай кубулуу жана сыйкырдуу көрүнүш катмарына ээ, жана архетиптик элементтен тарта ошол учурга чейинки кереметтүү баянга айланган тотем жаныбары же өсүмдүк. Тотемдик миф бул түшүнүктөн башкача, тотем катышкан мифтик уламыш) [Киндря 2010:136]. Жолборско айланган аярдын (Күңгөй дөө) эпостогу андан аркы таржымалы өтө кызыктуу, ал жолборс болуп Кошой баатырдан жеңилип баштаганда кушка айланып асманга атырылып учат. Артынан сая кууган Кошой акыры жазбай таамай атып түшүрөт:

Күңгөй балбан чыркырап,

Артылып туруп атына

Алда канча жалынды.

Баатыр Кошой барганы,

Бая жарадар кара куш

Башын үзүп салганы.

Лайла малум - деп,

Күңгөй өлүп калганы [Орозбаков, 1995: 44].

Демек, С. Орозбаковдун вариантында тотемдик белги көбүрөөк мифтик элементти камтыган. Бул сюжетте архетиптик модели зооморфтук кейибин кийүү, адамдын жаныбарга айланган байыркы моти-

ви жана мифтик тотем көбүрөөк сакталып калган. Адамдын жаныбарга айланган мотивинде тотемдин өзүн толук көрө албайбыз, бирок жогоруда сөз болгон бардык элементтерди ичине камтыган тотемдик белгини байкаса болот. Ал «эр жүрөк жолборс», «чыгаан жолборс», «алуучу жолборс өңдөнүп», «жолборс тырмак», «чапчаң жолборс», «алагар жолборс», «жолборс болуп күркүрөп», «жолборс көздүү бачагар», «жолборстой мизин кайтарып», «кармашканы жолборстой», бул поэтикалык формула жалаң баатыр каармандарга карата айтылган салыштыруу, эпитет жана аллегория мүнөзүндөгү көркөм каражаттын ролун аткарган. Бирок анын түпкүрүндө тотемдик белги жатканын баамдасак болот. Арийне, мындай көрүнүштү тарыхый-жазма булактардан кездештирүүгө болот. Жусуп Баласагындын «Кут билим» чыгармасында Акдилмиш Эликке кандай аскер башчы болууну жаныбарлардын сапаты аркылуу кеңеш берет:

*Бекке керек кол башчы жолборс жүрөк,
Тургандай тынчы кетип жоо титиреп.*

*Урушта арстан сымал Жүрөк керек,
Чабышка кабыландай билек керек.*

*Доңуздай – көктүк дагы, бөрүдөй күч,
Аюунун жаалы менен бугу жүрүшү.*

*Аскер башы түлкүдөн ашып кетсин,
Кирген буура өңдөнүп албуут келсин.*

*Сагызгандай сак болсун анын өзү,
Кузгун сымал курч болсун көрчү көзү!*

*Каарланса арстандай жаалы чыксын,
Үкү болуп түнкүсүн уктабасын.*

*А кимде мына ушундай сапат болсо,
Чыныгы аскербашы, жоокер ошо* [Баласагын, 1993:183-185].

Бул ыр саптардан «жолборс жүрөк», «арстан жүрөк» деген сөздөр жаныбардын сапатына салыштырылып аскер башчыга карата айтылган ички тотемдик белгини билдирген сөздөр. Ал белги - коркпогон, тайманбас, качырып кол салуу сапатын ыйгаруу жана дал ошондой сапатта болуу деген түшүнүктү камтыйт. Адам баласынын жүрөгү назик жана коркууга, чочулоого, тынчсызданууга тез берилгендиктен алгачкы коомдун адамдары жолборстун мүнөзүнө карата жүрөгүнүн бекемдигине ишенишкен. Тарых бою мындай ички тотемдер унутта калып, жазма жана оозкеи-эпикалык чыгармаларда салыштыруу көркөм каражаты катары белгилүү болуп калды.

*Биринчи адилеттүү болгун акыр,
Калтычыга ишенбейт элиң такыр.*

*Экинчи – жоомарт болуп, олжо тарат,
Шарт ошол, ач көз башчы колсуз калат.*

*Үчүнчү – баатыр болсун, жолборс сымак,
Жүрөксүз жоону көрсө коркуп турат.
Төртүнчү – айла-амалдуу болсун абдан,
Амалдуу арстанды да торго салган* [Баласагын, 1993:186].

Каармандын өзүн колдоп турган жаныбарга айланышы байыркы мотивдердин бири. Бул мотив алгачкы уруучулук коом түзүлүшүнө таандык. Бир уруунун башчысы урууну же башчысын колдогон жаныбарга (тотем) айланганга кудурети бар деген ишеним жашаган. Мотив көчүп-конмо функциясына ээ. Аны бардык элдердин жомокторунан көрүүгө болот. Түрк тилдүү элдердин жомокторунда болсо мындай мотив адамдын карышкырга айланышы менен көбүрөөк байланыштуу. Башкыр (башкорт, башкурт) элинин ишениминде жана аңыздарында карышкыр жол баштоочу же жол көрсөтүүчү жаныбар катары көрсөтүлөт. Мисалы түштүк-чыгыш башкорт эли (усергандар, тангаурдар жана бурзяндар) душмандын чабуулунан кийин жер кезип чөлдүн кучагынан чыгалбай турганда карышкыр кайдан-жайдан пайда болуп, элди чөлдөн алып чыгып кеткен деген аңыз айтылат. Алар баш-башчы, корт-карышкыр деп чечмелешет [Бускунов, Кульшарипов 2012:369]. Махмуд Кашгаринин эмгегинде да bögi/бөрү жана kurt/курт (солужан уруусундагы аталышы) сөзү менен карышкырдын аты кездешет. Bөрleyü / бөрлейү – бөрү сыяктуу болуу, бөрүдөй болуу мааниси этиштик кызматтагы жаныбар аты катары адамга карата пайдаланылганын көрөбүз [Kaşgari, 2003:34]. Бөрүдөй күчтүү, айбаттуу, тайманбас болуу сымал жырткычтын кулк-мүнөзүн адамга колдонуп же адамдын мүнөзүнө салыштырып айтуу ошол кездеги тотемдик белгиден кабар берет.

Жолборс жаныбары Махмуд Кашгаринин Дивани Лүгат ат-Түрк чыгармасында «asrı» / асры, «esrı» / эри катары кездешет. Дагы бир аталышы «toŋa» / тоңа бир түстүү жолборс катары чечмеленет. [Kaşgari, 2003:10] Жолборс сөзүнүн эки башка уруу тилинде кездешүүсү ошол кезде адамдардын жырткыч айбандарга маани бергени. Махмуд Кашгари түрк урууларынын аңчылыкка өтө көңүл буруп жашаганын айтат. Жада калса аңчылыктын түрлөрүн мисал катары жазып калтырган (siğir/сыгыр – буйткага алуу, saçratgu/сачратгу - тузак тартуу) [Kaşgari, 2003:157].

Мергенчилер жырткыч жаныбардын чапчандыгына маани берип, алардын мүнөзүн өздөрүнө жакындатып тотем катары ыйык тутушкан. Буга мисал катары Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги monçuk / мончук (мончок) сөзү эки мааниде чечмеленген [Kaşgari, 2003:129]. Биринчиси – кооздук үчүн моюнга тагылган асыл-таштардан шуру, экинчиси – аттын мойнуна тагылган асем буюм, атка жана адам мойнуна тагылган «арстан, жолборс тырмагы». Демек, жаныбардын бир мүчөсүн алып жүрүү менен анын коргоочу катары кызмат кылаарына ишенишкен. Жаныбардын өзүн тотем катары тутушуп анын тырмагын тотемдик белги (мончок тагып) катары алып

жүргөндүгү маалым болуп турат. Бүгүнкү күндө кыргыз элинде мончок көз тийүүдөн, суук көз-суук сөздөн сактаган асыл таштан жасалган көзгө окшогон кара же көк ташта ак чекити бар, коргоочу буюм болуп саналат. Ал эми жолборстун тырмагын мончок эмес эрдиктин белгиси катары мергенчилер мындан бир кылым мурун алып жүрүшкөн. Азыркы учурда Кыргызстандын аймагында жолборс жокко эсе, бирок карышкырга аңчылык кылынган мезгилде тишин же тырмагын айыл жергесинде «бөрү жатыш» тери оорусуна каршы колдонушат. Ооруп калган адамдын мойнуна же куруна тагып коюшат, ооруну өзүнө тартып алат деген ишеним бар.

Кыргыз элинин килем токуу кол өнөрчүлүгүндө «жолборс таман» сүрөтүн түшүрүү кеңири. Чийге согулуп түшүрүлгөн оюулар, сүрөттөр да жаныбарлардын келбетин алган [Акматалиев 1996:112]. Килемден мурун пайда болгон бул өрмөк өнөрүндө «жолборс көз» көчөтү (сүрөтү) көп колдонулган [Акматалиев 1996:172]. Бул оюудан сырткары «кочкор мүйүз», «бүркүт тырмак», «ит куйрук», «бугу мүйүз» сыяктуу шырдака, туш кийизге, зер буюмдарына, жасалгаларга түшүрүлгөн оюулар арбын. Жаныбардын толук элеси түшүрүлгөн буюмдар аз. Жаныбардын кайсыл бир мүчөсү оюу түрүндө бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келет. Мындай көрүнүш жаныбарды ачык тотем тутуудан кийинки атрибуттарын колдоочу катары алып жүрүү (тумар, мончок ж.б.) жөрөлгөсүнөн улам келип чыккан. Бара-бара жаныбардын мүчөсү сүрөт болуп килемге түшкөн.

Фирдоусинин «Шах-намесинде» түркүттөр (түрк) менен перстердин ортосундагы Герат алдындагы салгылашуу жөнүндө баян камтылган. Аларды автор «Кытайдын түрктөрү» жана перс полководци Бахрам Чубин деп атайт. Фирдоуси түркүттүк сыйкырчылыкты жана сыйкырчыны сыпаттап жазат. Ал Бахрам Чубин чечүүчү салгылашуунун мурунку күнү коркунучтуу түш көргөнүнөн башталат. Ал түшүндө түрктөр арстанга айланып, анын аскерлери талкаланганын, Ктезифонго бара турган жолду душмандар тосуп алып, ал эми өзү кечирим сурап жөө баратканын көрөт. Жаман түшкө карабастан Бахрам салгылашууну баштаган. Түрктөр перстерди чочутуу үчүн сыйкырчылыкты колдонушкан. Сыйкырчылар асманга от ыргытышып, перстерге жаанын жебесин жаадырган шамалды жана кара туманды туудурушкан. Бирок Бахрам мунун өзү алдамчылык гана, чынында жаа жебеси жок деп кыйкырып, натыйжада сыйкырчылык өз максатына жеткен эмес. Салгылашуудан кийин перстер жеңишке ээ болуп, сыйкырчы туткунга түшөт. Ал Бахрамга түштү өзү жибергендигин мойнуна алган [Гумилев 1999:69].

Тарых жазмаларында жоокерлер жапайы жаныбарларга салыштырылып айтылганы көп кездешет. Айрыкча жаныбарларды түшүндө көрүү байыркы мотивдердин бири. Жаныбарлардын аян берип түшкө кирүүсү анимистик байланышты, тотемдик урматы жана айрым учурда кайсы бир жаныбарга табу жаралган учурду туюнтат. Мындай түш көрүү мотиви Манас эпосунда да кеңири кездешет. Манас Ал-

мамбеттин келээрин Салбырында жүрүп түш көрөт. Колуна алган ач албарс (кылыч) жолборско айланып жанында турат. Аны көргөн калың журт Манаска даап бара албай айланып калышат. Түшүн жорутса жолборстой айбаттуу дос табасың деп айтылат. Жакып балалуу болоор алдында түш көрөт. Түшүндө бала бүркүттү кармап алып тапка келтирет [Орозбаков, 1995:98-99]. Аны аңчылыка алып барып Жакып коё берет. Бүркүт обого чыкканда жан-жаныбарлар качып жок болот. Арстан жолборстун бирин койбой алат. Жакыптын түшүн эл чогулуп Акбалта жоруйт: «Бүркүт колуна кондурганың балалуу болушун, бүркүтүң менен аңчылыка чыкканың балаң эрге жетип эл башкарганы, жандыктын баарын алганы душмандарды каратканы. Бүркүттөй эрктүү, күчтүү оболоч учкан баатыр төрөлөт» [Каралаев, 2010:57]. Төрөлө элек баланын элеси бүркүт менен салыштырылып бүркүттүн мүнөзү менен адам тагдыры байланыштырылган, кайсы бир деңгээлде колдоочусу катары да каралган.

Бүркүттүн жеке эле колдоочу гана эмес андан келип чыккан уруулар болгон. Нагыз тотем катары бийик тутушкан. VIII кылымда Көк түрктөрдүн Орто Азияда үстөмдүк кыла баштаган мезгилинде Бар-көл жеринде отурукташкан Шато уруусу бүркүттү ата-теги деп эсептешкен. Анын башчысы Ли-Ко-Йунг (кытай жазмалары боюнча) бүркүттүн уясында төрөлгөн адам баласы болгону айтылган. Өздөрүн көк түрктөрдүн бир бөлүгү катары эсептешкен жана мамлекеттин иштерине активдүү катышып турушкан. Кытай булактарына караганда алар Кытайдан алыс жайгашкан. Бирок Гоби чөлүн басып келип тынымсыз Кытайга чабуул коюп турушкан. Кытай менен көк түрктөрдүн сүйлөшүүлөрүндө кытайлыктардын шатор уруусун андан да ары Йин-Шан тоолоруна көчүрүп салуусуна ультиматум коёт. Йин-Шан тоолоруна көчүрүлгөн шато уруусу ага карабастан Кытайдын чек арасына жакындап тынчын алып турган. Кытайда 5 падышачылык аймагы X кылымдан кийин курула баштайт, 3-падышачылыгын шатолор курган. Алар көк түрктөрдөн өзүнчө Кытай менен көп байланышып бара-бара христиан (нестурри) динин кабыл алышкан. Бирок көккө болгон сыйынуучулугун (теңирчилик) таштаган эмес. XIII-кылымдан кийин Чыңгыз хандын курган ордосуна чоң салымдарын кошушкан. Өнгүт же ак-татар деген ат менен Ордо аймагына кошулган. Алардын башчысы Ала-Куш Тегин жана анын уулдары Ай-букалар Чыңгыз хандын ордо мамлекетине кызмат кылышкан [Ögel, 2010:586].

Элдик чыгармалардан жана тарыхый жылнаамалардан сырткары жаныбарлардын элесин аска бетинен да көрүүгө болот. Фергана тоо кыркасындагы Көгарт ашуусундагы, азыркы Жалал-Абад шаарынын чыгышындагы аскадагы сүрөттөр Ферганадагы дыйканчылык маданиятынын тоолуу аймакка «чабуулунун» эң кызыктуу эстелиги болуп саналат. Аска таштарга чегилип түшүрүлгөн жана ушуга ылайык «Саймалы-Таш» деп аталган сүрөттөргө алып баруучу жол Фергананын чыгышындагы

Көгарт суусунун бай өрөөнү аркылуу өтөт. Бул таш сүрөттөр 1902-ж. эле сүрөтчү Н.Г. Хлудов тарабынан ачылып, кийинчерээк 1903-ж. инженер И.Т. Пославский тарабынан изилденет. 1946-ж. бул сүрөттөрдү Б.М. Зимма изилдеген. Сыягы, ар кыл мезгилдер бою катмарланган, ар түрдүү сүрөттөрдүн арасында эки байыркы сюжет ачык байкалат. Бул биринчиден, жапайы жаныбарларга аңчылык кылуу, мында аңчы айбанаттын терисин жамынып алып, өнүп келе жатат, ошондой эле иттин жардамын да пайдаланган, экинчиден, жер айдоо сүрөтү, мында адамдар куштарга окшош кийим кийип алышкан, сокого болсо өгүздөр (топоздор) чегилген [Бернштам 2004:253]. Дүйнөлүк мифология боюнча өгүздөр кайсы бир учурда (индия, кытай мифологиясында) жерди мүйүзүнүн ортосуна кармап турушкан. Көпчүлүк элдин тотеми катары ыйык болуп келген. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө бардык түрк урууларында *öküz/өкүз* – өгүз, жаныбар катары учурап, экинчи бир мааниси уруу аты болуп берилген [Kaşgarî, 2003:140]. Ошол эле учурда бир катар тарыхчылар (Бернштам А.Н., Бутанаев В.Я., Чоротегин Т.К. ж.б.) “*огуз*” – тотемдик ишенимдерден келип чыккан этноним, анын мааниси байыркы элдер сыйынган “*өгүз*” же “*буканын*” атынан келип чыгарын жазышат [Каратаев, 2013: 2]. Махмуд Кашгари чыгармасында төмөнкүчө маалыматтарды жазып калтырган: «Түрк элдери негизинен жыйырмага жакын урууга бөлүнөт. Мен булардын ичинен эң негизгисин жана эне тукумундагы урууларын жаздым. Майда таркаган урууларды таштадым. Кишилерде өгүз түркмөндөрүнүн билүүгө кызыгуу пайда болгону үчүн алардын урууларын кийирдим. Урум өлкөсүнөн күн чыгышка карай баарын атап өттүм. Урумга баарынан жакын жайгашкан уруу «*беченек*» андан кийин «*кыпчак*», «*өгүз*», «*йамак*», «*башкурт*», «*кай*», «*басмыл*», «*йабакак*», «*татар*», анан кыргыздар, мына ушулар кытайга жакын жайгашкан» [Kaşgarî, 2003:83-85]. Өз учурунда В.В. Бартольд огуздар деп Борбордук Азиядагы [Монголия, Түштүк Сибирь] түрктөр аталганын, анын Орто Азияга көчкөн бөлүгү “*огуз-түркмөндөр*” деп аталып калгандыгын белгилейт [Каратаев, 2013: 2-3]. Демек, түрк уруулары үчүн кайсыл бир мезгилде өгүз тотем катары ыйык саналып турган, бара-бара уруу аталышына айланган.

Бүгүнкү күндө кыргыздардын айрым бир уруу аттары да жаныбарлардын атынан аталып калганын көрөбүз (Мисалы: Бугу, Сары багыш). Байыркы мезгилде тотем туткан жаныбардын аты уруу аталышына өткөнү жалпы элди колдойт деген ишенимден улам болгон. Бул жеке тотемден коллективдик тотемге өтүү прогресси. Ал эми уруу атына тамганы (эн белгиси) ыйгарып, асабага же жашаган турак жайга, малга түшүрүшкөнү тотемдин материалдашып анимистик буюмга өткөнү. Башкача айтканда «*жолборс тиш*», «*бүркүт тырмак*», «*бөрүнүн тиши*» сыяктуу буюмдашкан тотемдин сүрөт формасына жалганган түрү жана кийинки эволюциялык баскычы болуп аны ыйык саноо, уруунун атына белги катары алып жүрүү болгон. Акыры «*ыйык*», «*сыйкырдуу*»

«*жандуу*» сыяктуу анимистик түшүнүк кетип анын ордуна патриоттуулук, эрдүүлүк, элин сүйүү, коргоо сыяктуу түшүнүктөр ээлеген. Кыргыздардын турмушундагы эн тамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) чагылдыраары ырас. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (бугу, мунгуш, сары багыш), ача тамга (жору), кош бычак (баргы), төмөн тамга (кытай), жогору тамга (кытай), үч тамга (кагды), үчөк тамга (басыз), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу, солто) ж.б. Энтамгалардын басымдуу бөлүгү уруулук (урук) тотемдерди аныктоо менен бирге, урук, уруу, уруулук бирикме сыйынган жаныбарлардын, канаттуу жырткыч куштардын символикалуу элестерин чагылдырган [Каратаев, 2013:8]. Учурда кыргыз мал-чарбачылыгында уруунун эн тамгасын басуу көрүнүшү бар.

Тотемдик белги байыркы коомдон тарта тарыхтын бир канча кылымдарын басып келип жоголуп кетти деген ой келе түшөт. И.Молдобаев «Манас» эпосундагы тотемдик белгилерди катмарланган тарыхый кыртыштын калдыгы катары карап, бирок алар кыйла өзгөрүүгө учурап көркөм поэтикага айланганын айтат. Мындай көз караш менен кыргыздардын исламга чейинки ишенимин, дүйнөгө болгон көз карашын талдай билген. Чынында катмарланган тотемдик белги байыркы коомдон тарта тарыхтын бир канча кылымдарын басып келип жоголуп кетти деген ой келе түшөт. Арийне, азыркы учурда да жашообуздун бир бурчун ээлейт. Ошол эле жаныбарлар дүйнөсүн алалы, жыл санагын чыгарган 12 жыл жаныбарлар атынан аталган. Жада калса жылдыздар төлгөсүнө маани берип, керек болсо ишенип дагы алабыз. Букачар жылындагы текечер сиздин күнүңүз бүгүн көңүлдүү өтөт дегенге жетине албай кубанабыз. Мына, бул дагы тотемдик белги. Жаныбарлардын кулк-мүнөзү менен кыйыр түрдө ошол жылдыз (ай ичинде) алдында төрөлгөн адамдарга мүнөздөмө берилет (ички тотемдик белги). Ал эми келечек жылыбызды да келе жаткан жаңы жылга тиешелүү жаныбардын мүнөзү менен өз жылыбызга салыштырып жоруп олтурабыз. Азия чөлкөмүндөгү элдердин жылга карата төлгө салуусу таң калыштуу эмес. Бул улуттук аң-сезимдин базалык архетиптеринин татаал жана көп жылдык түзүлүш процесси. Тотемдик белгилер улуттук аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң десек жаңылышбастырбыз.

И.Молдобаев «Манас» эпосундагы тотемдик белгилерди исламга чейинки ишенимдин алгачкы баскычы катары караган. Бирок ал баскыч айкалышкан мотивдерден туруп кыйла эпикалык өзгөрүүгө учураганын айтат. Тотемдик белгилер түзүлүшү жагынан катмарланса дагы анын мифтик-жомоктук чөйрөсү жоголбогонун баса белгилейт. Элдин руханий-маданиятын иликтөөдө этнографиялык чындык катары тарых барактарында изи бар экендигине ынандырат. Окумуштуу: «Тотемдик белгилерди катмарлардан алып чыгуу жана өзгөчөлүгүн табуу дүйнөлүк мифология менен тектеш түрк элдеринин оозеки-эпикалык чыгармаларына кайрылуу, салыш-

тыруу керек. Бул суроо дайыма ачык бойдон калат» - деген пикирди карманган [Молдобаев, 1995:218-219].

Демек, Манас баатырды дайыма жандап сүрөттөлгөн жолборс, көк жал арстан жана кара чаар кабылан Манастын бирден бир колдоочусу катары ачык айкын баяндалат, анын синхрондук абалы тотемдик белгиге ээ:

*Бир мүчөлүн карасаң
Комдонуп жаткан көк жолборс.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынып,
Чолок көк жал арслан
Оң жагында камынып,
Асмандан алп кара куш - Зымырык
Азыр эңип кетчүүдөй
Арбайтып бутун салыптыр.
Колдогону бир тогуз,
Коржоктотуп Манасты
Колдоп жаткан кези экен,
Телегейи тең экен,
Өзү Шай колдогон шер экен.
Алты шердин кенжеси,
Өзү кудайдын сүйгөн мендеси* [Каралаев, 2010:165].

Арбайтып бутун салыптыр - деген алгачкы салттуу поэтикалык формула эпостун (С. Каралаевдин вариантында) башынан аягына чейин кездешет. Баатырдын образын толуктап турган салыштыруу, метафоралык жана гиперболалык боёкчону берип турган көркөм каражат катары көркөм кызмат өтөйт. “Манас” эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана алардын тотемдик белгилери эпостун поэтикасынын байышына көмөкчү болгон.

Тотемдик белгилердин диахрониялык абалы – эпосто архаикалык көз караштан тарта бүгүнкү күнгө чейинки катмарланган, ар тараптуу, улуттук маданий жана ишеним системасынын баалуу фольклордук эпикалык булагы катары орду терең. Улуттук аң-сезимдин руханий калыптанышында активдүү роль ойногон.

“Манас” эпосундагы жаныбарлардын тотемдик белгилерин синхрондук жана диахрондук аспектиден кароо жана структуралык анализге алуу иши эпостун табиятын тереңден иликтөөгө көмөкчү болот деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Баласагын Жусуп, Куттуу Билим. - Б.: Ник, 1993. - 468-б.
2. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: Айбек, 1997. - 456-б.
3. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: Айбек, 2004. - 780-б.
4. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. - Б., 1999. - 412-б.
5. Каратаев О. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары, КТМУ. - Б., 2013. - 290-б.
6. Каратаев О. Кыргыздардын уруулук эн тамга белгилери жана алардын маанилери. - Бишкек, 2013. - 210 с.
7. Киндя Н.А. Животные-тотемы в древнем сознании: лингвосомиотический контекст // Ученые записки, №1. - Москва, 2010.
8. Костюхин Е.А. Типы и формы животного эпоса. - М., 1987. - 270 с.
9. Манас С. Каралаевдин варианты. - Б.: Турар, 2010. - 1006-б.
10. Манас. С. Орозбаковдун варианты, I-т. - Б., 1995. - 566-б.
11. Манас. С. Орозбаковдун варианты, II-т. - Б., 1995. - 799-б.
12. Манас. С. Орозбаковдун варианты, IV-т. - Б., 1997. - 611-б.
13. Манас. С. Орозбаковдун варианты, VIII-IX-т. - Б., 2014. - 798-б.
14. Молдобаев И.Б. К проблеме изучения этнокультурных связей киргизского и тувинского народов // Проблемы истории Тувы. - Кызыл, 1984. - 280 с.
15. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе Манас. - Ф.: Илим, 1985. - 240 с.
16. Молдобаев И.Б. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов. - Б., 1995. - 312 с.
17. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - М., 1976. - 324 с.
18. Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре. - С., 2000. - 624 с.
19. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - М., 1989. - 57 с.
20. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии, 1-т. Москва, - 2001. <http://yanko.lib.ru/gum.html> ||update 18.10.05. - 464 стр.
21. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии, 2-т. - Москва, 2001. <http://yanko.lib.ru/gum.html> ||update 18.10.05 489 стр.
22. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, I-Ankara, 2010. - 644-s.
23. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, II-Ankara, 2010. - 610-s.
24. Mahmud Kaşgari, Divan-i Lügat-i it-Türk Dizini. -Ankara, 2003. - 261 s. <http://mehran1.persianblog.com>

Рецензент: к.филол.н. Тойчубек кызы Ж.